

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
A comparative study of Mitra's sacrifice of the bull with the battle of Rostam and the white demon between the
paintings of different periods and coffee house paintings
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

مطالعه تطبیقی گاوکشی میترا و نبرد رستم و دیو سفید در نگاره‌های دوران مختلف و نقاشی قهوه‌خانه‌ای

کاظم چلیپا*

استادیار، گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۳۰

چکیده

بیان مسئله: تصاویر گاوکشی مقدس در آیین میترا و نبرد رستم با دیو سفید در نگاره‌های گذشته و نقاشی قهوه‌خانه‌ای دارای ویژگی‌های بصری و تصویری است که با مطالعه آن‌ها شباهت‌هایی بینشان، قابل تشخیص است. این شباهت و ارتباط فرمی، مورد مناسبی برای تطبیق و بررسی نوع ترکیب‌بندی و ویژگی‌های بصری و تصویری این نگاره‌ها است. با توجه به این‌که نگاره نبرد رستم و دیو سفید به جهت صوری با صحنه گاوکشی مقدس توسط میترا-مهر شباهت‌هایی دارد و هر دو نبرد در غار روی داده و به‌طور کلی غار در ادیان مختلف مقدس و دارای جایگاه مهمی بوده است.

هدف پژوهش: با دستیابی به نوع روابط و تأثیرات در عناصر به‌کاررفته در نظام ترکیب‌بندی از قبیل نوع نشستن و ایستادن پیکره‌ها، خطوط رهنمونگر و سایر عناصر تصویری و بصری به تطبیق آثار با ماهیت کیفی پرداخته شده است.

روش پژوهش: نوع تحقیق، بنیادی-نظری و روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی است. اطلاعات و منابع به‌صورت کتابخانه‌ای و از آرشیو شخصی نگارنده گردآوری شده است.

نتیجه‌گیری: نقاشان قهوه‌خانه‌ای (صحنه کشته‌شدن دیو سفید به دست رستم) را طبق الگوهای پیشین در آثار نگارگران ترسیم کرده‌اند. این تأثیرات در نظام ترکیب‌بندی مثلی، حالت نشستن پیکره‌ها روی موجود مغلوب (گاو و دیو سفید) و وجود خنجر در دست میترا و رستم مشهود است. یکی از ویژگی‌های نگاره‌ها، بازتاب تصویری نیروی خیر و شر است. اگرچه اعتقاد به وجود نور و تاریکی ریشه در باورهای باستانی ایرانیان دارد، به نظر می‌رسد نگاه نگارگران و توجه آنان به خیر و شر، برگرفته از شاهنامه باشد.

واژگان کلیدی: گاوکشی، میترا، نبرد رستم، دیو سفید، نگارگری، نقاشی قهوه‌خانه‌ای.

مقدمه

یار و یاور جنگجویان؛ این بزرگ‌ایزد آریایی از ایران به امپراتوری روم رفته و از سایر خدایان رومی پیش می‌گیرد. جایی که معابد بسیاری برایش ساخته شده و در تمامی آن‌ها نقش برجسته میترا در حال قربانی گاو موجود است؛ اما در ایران و ارمنستان میترا (مهر) هرگز در قالب انسانی مجسم نشده بلکه در ادبیات و شعر و فرهنگ عامه مردم حضور داشته است.

تعداد زیادی از تصاویر نبرد رستم با دیو سفید، توسط نگارگران ایرانی در دوره‌های مختلف تصویر شده است. در این تصاویر، حالت‌های مشابهی به چشم می‌خورد که

نبرد رستم و دیو سفید با الهام از روایت شاهنامه به‌منزله غلبه خیر بر شر به جهت صورت اثر با صحنه گاوکشی میترا، شباهت‌هایی دارد. بدیهی است که به جهت محتوا تفاوت‌هایی دارند که گاو مقدس قربانی می‌شود و از خون او حیات در نباتات و حیوانات جاری می‌شود. میترا قربانی‌کننده گاو و مظهر نور و فروغ خورشید و ایزدی است که نماد تمامی صفات خیر است و خدای عهد و پیمان،

به تفاوت مهرپرستی در مسیحیت غربی و مسیحیت فلات ایران (ارمنستان) پرداخته که با تکیه بر نمادها و نشانه‌های میتراپی در نقوش و تزئینات مشهود است (نیکویی، ۱۳۹۷). جوادی در پژوهشی با عنوان «پی‌یتا» در مسیحیت و [گاوکشی] مقدس در آیین میترا چگونگی تداوم باور و هنر آیینی در تاریخ از طریق تحلیل نقش برجسته و نقاشی تأثیرپذیری نقش پی‌یتا از صحنه گاوکشی مهر بر بیانگری تداوم باور و آیین در گذر زمان و دگردیسی آیین مهر را در مسیحیت توضیح می‌دهد (جوادی، ۱۳۹۵).

در این پژوهش موضوع نبرد رستم با دیو سفید با صحنه گاوکشی میترا، با توجه به تشابهات صوری-ترکیب‌بندی، فضاسازی (غار)، حالات پیکرها و جزئیات مقایسه می‌شود که تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته است.

میترا (مهر) و میترائیسم

میترا، بزرگ‌ایزد آریایی نماد نور و فروغ خورشید، یار و یاور جنگجویان راستین و مدافع وطن و خدای نگاه‌دارنده عهد و پیمان دیرزمانی در امپراتوری ایران و روم از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. رومیان جنگجو، میترا را به‌عنوان خدای حامی جنگجویان ستایش کرده و معابد بسیاری در کنار سایر خدایان برای وی برپا داشته‌اند. در تمامی معابد میتراپی در سراسر امپراتوری روم صحنه گاوکشی مقدس در مهراب‌ها موجود است؛ اما میترا در قلمرو امپراتوری ایران در غالب انسانی تصویر نشده، بلکه ایزدمهر با نمادها و نشانه‌ها ظاهر شده است.

معرفی تصاویر گاوکشی میترا

در فرهنگ میترائیسم، تاورکتونی (tauroctony) به معنای کشتن و ذبح گاو است. میتراپرستان صحنه قربانی گاو را در انتهای غار، ضلع شرقی و داخل مهراب ترسیم می‌کردند. در این صحنه، میترای گاوکش به‌صورت قهرمانی جوان و با کلاه مخروطی شکسته (کلاه فریجی)، با نیم‌تنه و شنلی سرخ که در حال اهتزاز است، تصویر می‌شود. او فاتحانه به حالت نیم‌خیز، انگشت در منخرین گاو و خنجر را در گلوئی گاو فروبرده است. از جای خنجر خون می‌جهد درحالی‌که از دم گاو، خوشه‌های گندم و نباتات روئیده‌اند. از دم گاو خوشه غلات ظاهر شده و سگ در حال لیسیدن خون است. مار نیز در کنار سگ حضور دارد. عقربی بر بیضه گاو چسبیده و کلاغ پیک میترا نیز حضور دارد. دو جوان با کلاه فریجی و لباس شرقی، یکی مشعل روبه‌بالا نماد طلوع و دیگری مشعل روبه‌پایین نماد غروب خورشید را به دست گرفته‌اند و در طرفین صحنه دیده می‌شوند. معمولاً نقش‌هایی از تولد میترا و علائم سیارات و منطقه البروج گرداگرد صحنه گاوکشی دیده می‌شود (اولانسی، ۱۳۸۷، ۵۷).

رستم را در فرم و حالت نشستن بر روی دیو نشان می‌دهد. مثل قرارگیری زانوی رستم بر روی سینه دیو سفید که نماد غلبه پهلوان (خیر) بر دیو (شر) است. این نوع ترکیب‌بندی در تمام تصاویر از جمله: آثار نگارگری گذشته، چاپ سنگی، کاشی‌نگاری و ... تا تصاویر نقاشی قهوه‌خانه‌ای در نبرد رستم با دیو سفید با این نوع ترکیب‌بندی (نوع نشستن رستم روی سینه دشمن) تکرار شده است. در همه آن‌ها داشتن خنجر در دست رستم و میترا وجود کلاه بر سر میترا و رستم مشابه است. هنرمندان و نگارگران، از نوعی ترکیب‌بندی و تصویرنگاری مشخص متأثر هستند. در نقش‌های نبرد رستم با دیو سفید در نگاره‌ها و نقاشی قهوه‌خانه‌ای این مضمون دیده می‌شود. با بررسی و تطبیق روی این نقوش، شباهت‌هایی بین این نگاره‌ها و نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای دیده می‌شود. تاکنون پژوهشی برای بررسی تأثیر، تأثرات و تطبیق ویژگی‌های بصری و نظام ترکیب‌بندی روی تصاویر گاوکشی میترا و کشته‌شدن دیو سفید به دست رستم در نگاره‌های گذشته و نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای انجام نشده، لذا این پژوهش با هدف توسعه اطلاعات در حوزه فرهنگ و هنر، این دو نبرد را مقایسه کرده و رابطه میان آن‌ها را بررسی می‌کند.

روش تحقیق

ماهیت تحقیق کیفی و از نوع بنیادی-نظری است. داده‌ها به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد تطبیقی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. شیوه شناسایی منابع، کتابخانه‌ای و استفاده از آرشیو شخصی نگارنده است.

در این پژوهش سه نگاره از گاوکشی میترا و هشت نگاره از نبرد رستم با دیو سفید را براساس شباهت‌های حالت پیکره‌ها، فرم اندام و نوع نبرد و غلبه پهلوان بر دشمن انتخاب شده است. برای رسیدن به پاسخ تحقیق، نگاره‌های انتخاب‌شده با هم تطبیق داده خواهد شد.

پیشینه تحقیق

در پژوهش‌های گذشته موارد بسیاری به نبرد رستم و دیو سفید پرداخته‌اند که با ذکر تعدادی از آن‌ها به بیان سیر تغییر و تحول آن اشاره می‌شود.

حسامی و شیخی در پژوهشی با عنوان «سیر تحول دیونگاری در نگارگری ایرانی با تأکید بر شاهنامه‌نگاری از دوره ایلخانی تا پایان دوره قاجار»، با هدف شناخت سیر تاریخی، نگاره دیو در شاهنامه و تقابل آن با نقشش در ادبیات به لحاظ فرمی و بصری را بررسی کرده است (حسامی و شیخی، ۱۴۰۰).

نیکویی در پژوهشی با عنوان «گاوکش در استوره مهر ایرانی»

تصویر ۲. صحنه گاوکشی میترا. نقاشی رو گچ، ایتالیا. مأخذ: <https://b2n.ir/d20074>

تصویر ۳. ذبح گاو توسط میترا، حجاری، آلمان. مأخذ: <https://b2n.ir/e01365>

همراهی گودرز و توس با برآوردن آوای کوس به مازندران لشکر کشیدند و چون خبر به شاه مازندران رسید، دیو سفید را برای نبرد با آنان فراخواند. دیو بسیاری از لشکر ایران را اسیر کرد، کیکاووس را به بند کشید و او را با دیگر سپاهیان کور کرد. چون خبر به رستم رسید رخس را زین کرد و به نجات کیکاووس شتافت، دیو سفید را که در غاری خفته بود یافته، زمین افکند و پهلویش را شکافت و از خون جگرش در چشمان کیکاووس و افراد دربند ریخت که بینایی را به آنان بازگرداند. نبرد رستم و دیو سفید در فرهنگ و تمدن ایران سابقه تاریخی داشته و در هنرهای مختلف، اعم از نگارگری، نقش کاشی، چاپ سنگی و ... در دوره‌های مختلف تا دوره قاجار قابل مشاهده است (جدول ۱).

پیشینه نقاشی قهوه‌خانه‌ای

نقاشی قهوه‌خانه‌ای و یا خیالی‌نگاری، نحله‌ای از نقاشی قاجار است که به‌گونه‌ای روایتگری با مضامین مذهبی، حماسی و تغزلی برگرفته از متون ادبیات ملی و مذهبی به‌شیوه رنگ

از آن‌جا که آیین میترا در ارتباط با نجوم و ستاره‌شناسی بوده، در بسیاری از مهرکده‌ها علائم بروج‌های دوازده‌گانه تصویر شده و در میان آن میترا در حال قربانی گاو با مهربانان مشعل به‌دست دیده می‌شود (تصویر ۱).

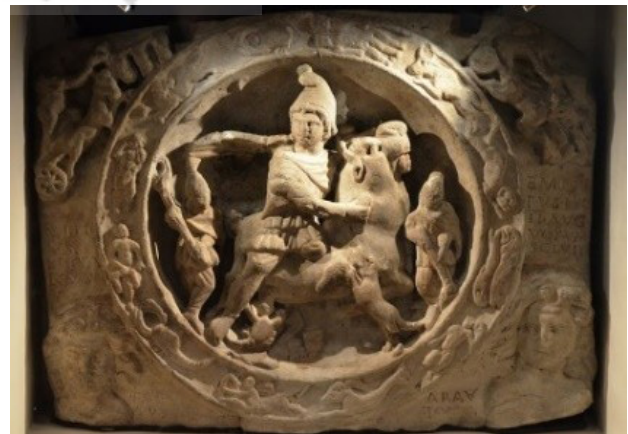
صحنه گاوکشی در غار به صورت نقش برجسته‌های رنگین با رنگ‌های قرمز، آبی لاجوردی، طلایی، سیاه و سفید به نمایش درآمده است. گوشه‌های سمت چپ و راست نمادی از خورشید و ماه به صورت دو فرشته دیده می‌شود. در شغل در اهتزاز بر شانه‌های میترا رنگ سرخ با آستر آبی‌رنگ مزین به نقوش ستارگان طلایی جلوه‌گر است (تصویر ۲).

گرداگرد صحنه قربانی مقدس تصاویری از تولد میترا، به‌دوش کشیدن گاو، پرتاب تیر به صخره و جاری شدن چشمه آب، میترا در کنار کاج یا سرو مقدس و ... دیده می‌شود (تصویر ۳).

پژوهشگران بسیاری در تفسیر این صحنه نظریه‌پردازی کرده که با وجود اختلافات موجود، همگی بر این باورند که تاورکتونی صحنه رستگاری است که واقعیتی مورد توجه و اعتقاد مؤمنین مبنی بر دستیابی به نجات توسط قربانی و بهره‌گرفتن از خون ازلی و همسان شدن با خدا در ابدیت است (اولانسی، ۱۳۸۷، ۵۷).

داستان رستم و دیو سفید

نبرد رستم با دیو نشان از تغییر مذهب و دیو همان خداست. «دئوه» در فارسی باستان همان دیو و در زبان فرانسه dieu به معنی خدا است. با ظهور دین و آیین جدید خدایان مذهب قبلی موجودات شر محسوب شده و به نام دیو رانده می‌شدند. از این‌روست که در شاهنامه رستم با دیوان می‌جنگد و این کنایه از تغییر آیین و باور بوده است. فردوسی در شاهنامه منظومه‌ای با نام «خوان هفتم، کشتن رستم دیو سپید را» نگاشته و در این اثر کیکاووس به

تصویر ۱. میترا را در حال کشتن گاو، نقش برجسته، لندن. مأخذ: <https://b2n.ir/90132>

جدول ۱. معرفی تصاویر نبرد رستم و دیو سفید در نگاره‌های دوره‌های مختلف. مأخذ: نگارنده.

ردیف	نگاره	ویژگی اثر
۱		<p>نبرد رستم و دیو سفید داخل غار به نمایش درآمده است. حالت پیکره‌ها در یک ترکیب‌بندی مثلثی شکل که رستم با دست راست شاخ دیو را گرفته و با دست چپ خنجر به سینه دیو فروبرده است. رستم کلاه‌خودی با سر پلنگ-نقش ابلق سفید و بر فراز آن یک پر سفید خمیده به سر دارد. ملیس به نیم‌تنه ببر بیان در حال غلبه به حالت نشسته روی سینه دیو است و زانوی راست را روی بدن دیو گذاشته و پای چپش کشیده شده که هجوم او را برای کشتن دیو سفید نشان می‌دهد. زیر پای چپ رستم، پای قطع شده دیو و در سمت راست گرز دیو دیده می‌شود. هم کشتن دیو به دست رستم و هم قربانی گاو توسط میترا در داخل غار روی داده است. نگاره رستم و دیو برگرفته از شاهنامه فردوسی و ترسیم آن در مینیاتور و تداوم آن در نقاشی قهوه‌خانه شباهت‌های ظاهری به جهت ترکیب‌بندی و فضا سازی و از نظر معنایی با نبرد خیر و شر مشابه بوده و ارتباط دارد.</p>
	<p>منسوب به دو نگارگر دوران صفوی، میر مصور و عبدالوهاب. موزه هنر کلیولند، امریکا. مأخذ: https://artang.ir/white-demon-painting</p>	
۲		<p>نبرد رستم و دیو سفید داخل غار توسط نگارگر به تصویر کشیده شده است. ترکیب رستم و دیو سفید به صورت مثلثی است. رستم با دست چپ روی سینه دیو فشار وارد کرده و با دست راست خنجر در شکم دیو فرو برده است. زانوی سمت چپ را روی پیکر دیو قرار داده و پای راست به صورت مایل که حمله و غلبه رستم را نشان می‌دهد. پای بریده و خون‌آلود دیو در کنار دیو و سمت پایین ترسیم شده. رستم با نیم‌تنه ببر بیان و کلاه‌خود تک‌اَبَلِق قرمز رنگ می‌تواند نماد قدرت و پیروزی باشد.</p>
	<p>رستم در حال کشتن دیو سفید، مینیاتوری از شاهنامه ناشناخته، موزه بریتانیا. مأخذ: https://b2n.ir/q-5229</p>	
۳		<p>در این صحنه بیرون غار اولاد که از فرمانروای مازندران است اسیر رستم شده و جایگاه دیو سفید را به رستم نشان می‌دهد در کنار درخت ایستاده و ناظر صحنه است. غار را صخره‌های پیچان دربر گرفته‌اند. در این جا نیز نبرد رستم و دیو با ترکیب مثلثی به نمایش درآمده است.</p>
	<p>کشته شدن دیو سفید به دست رستم، شاهنامه شیراز، ۱۸۴۴ ه. ق. کتابخانه ملی پاریس. مأخذ: آژند، ۱۳۸۵.</p>	
۴		<p>نبرد رستم و دیو سفید در قالبی قوسی شکل بر کاشی هفت‌رنگ با ترکیب‌بندی مثلثی. این نبرد برخلاف تصاویر قبلی در طبیعت و فضای باز در میان سبزه‌زار و درختان و زیر آسمان آبی با پس‌زمینه درخشان و روشن تصویر شده است. سمت چپ، پشت رستم اولاد در هیبت انسانی با تاج شاهی ایستاده است. در این جا مانند دیگر صحنه‌ها پای راست رستم به صورت قائم روی پیکره دیو و پای چپ او مایل و به عقب کشیده است. رستم با دست راست شاخ دیو و با دست چپ به سمت بالا و در حال فرو بردن خنجر به سینه دیو است. دیو گرز به دست و ناتوان، مغلوب رستم شده است. خنجر رستم در این صحنه مروارید نشان و بالای سر پهلوان تصویر می‌شود.</p>
	<p>منسوب به استاد موسیقی کرمانی، بدون تاریخ، نیمه اول قرن سیزدهم ه. ق. داخل حمام ابراهیم خان کرمان. مأخذ: سیف، ۱۳۹۲.</p>	
۵		<p>در این صحنه، نبرد در دامنه کوه و دشت روی داده است. در تداوم سنت نگارگری ایرانی پیکره‌هایی در پس کوه دیده می‌شوند. رخس و اولاد که به صورت دیو در کنار او نظاره‌گر صحنه نبرد هستند.</p>
	<p>نبرد رستم و دیو سفید از شاهنامه چاپ سنگی، تصویرگر: میرزاعلی قلی خوبی، ۱۸۵۳-۱۸۵۱، تهران. مأخذ: مارزلف، ۱۳۹۰.</p>	

ردیف	نگاره	ویژگی اثر
۶		نبرد رستم و دیو سفید در دل کوه و میان صخره‌ها به شیوه نقاشی قاجاری ترسیم شده است. پس‌زمینه که کوه و درخت و آسمان را نشان می‌دهد به رسم نقاشی مکتب قاجار منظره‌های اروپایی را مجسم کرده است. رنگ‌های درخشان بر لباس رستم و دیو و زین اسب برگرفته از سنت رنگ‌پردازی نگارگری ایرانی است.
۷		رستم نشسته با حالت غلبه بر دشمن درحالی که دیو با چهره وحشت‌زده و زبان بیرون آمده مغلوب پهلوان شده است. رخس و اولاد در پشت صحنه نظاره‌گر هستند.
۸		نبرد گیسایانو و دیو، حسن اسماعیل‌زاده، رنگ و روغن روی بوم، ۱۲۰×۹۰، بدون تاریخ. نگارنده.

کشته‌شدن دیو سفید به دست رستم، حسن اسماعیل‌زاده، رنگ و روغن روی بوم، ۱۲۰×۹۰، بدون تاریخ. مأخذ: نگارنده.

کشته‌شدن دیو سفید به دست رستم، قوللر آغاسی، رنگ و روغن روی بوم ۱۳۳۳. مأخذ: موزه رضا عباسی، ۱۵۴، ۱۹۷، ۵. مأخذ: سیف، ۱۳۹۲.

نبرد گیسایانو و دیو، حسن اسماعیل‌زاده، رنگ و روغن روی بوم، ۱۲۰×۹۰، بدون تاریخ. نگارنده.

هم‌چنین پرداختن به موضوعات ملی و مذهبی، حیات واقعی خود را آغاز کرد. در تحولات اجتماعی بعدی، خصوصاً در دوره مشروطیت و دوران پهلوی اول و دوم به قهرمانان ملی و مذهبی از طرف مردم توجه بیش‌تری شد.

فردوسی معجزه‌گری است که شگفتی‌های نیروی انسان‌های برتر را به ساده‌ترین و رساترین بیان توصیف و غیرممکن‌ها را ممکن می‌کند. هنر حکیم فردوسی به‌نظم‌کشیدن روایات و اساطیر کهن ایرانی است که هزاران سال در میان مردم رایج بوده و این بار فردوسی با زبانی معجزه‌آسا حکایت را بازخوانی می‌کند. نقاش قهوه‌خانه‌ای با خلق شیوه تازه توصیفی توانسته به رمز و تصویر قهرمانی‌ها رنگ و بوی ایرانی، جاودانه و ابدی بخشد. حسین قوللر آغاسی هم در صحبت‌های خود به این مضمون اشاره‌ای دارد: «رستم را اگر مانند یک گول بکشیم هنر نیست، عقل و ایمانش را از او گرفته‌ایم. رستم را جوانمردی و درست‌کرداری‌اش رستم کرده نه زور و بازویش». همان‌طور که گفته شد نقاشی قهوه‌خانه‌ای در بخش ملی سابقه‌ای به اندازه تاریخ‌نگاری دارد. در بخش مذهبی توصیف نمونه‌های قدیمی که تنها محل استناد به منابع مکتوب تاریخی در پایان‌نامه دکتری

و روغن روی بوم در ابعاد نسبتاً بزرگ نقاشی می‌شده و به سفارش قهوه‌خانه‌دارها، تکیه‌دارها، صاحبین حسینیه‌ها، زورخانه‌ها به سفارش و نذر مردم برای سقاخانه‌ها کار می‌شده است. این استادان، آموزش‌یافته هنرمندان سنت‌گرای نقاشان قاجار بوده‌اند که در زمینه‌های مختلف چون نقاشی روی بوم، دیوار، پشت شیشه، کاشی و پرده‌های بزرگ نقالی با موضوع‌های مذهبی و داستان‌های پهلوانان کار می‌کرده‌اند.

پیشینه نقاشی قهوه‌خانه‌ای بسیار طولانی است. این هنر از دوره ساسانی، نقاشی‌های پنج‌گنک و نگارگری دوران مختلف وجود داشت. پیشینه نقاشی قهوه‌خانه‌ای در دو گروه عمده ملی و مذهبی قرار دارد. در بخش ملی، با الهام از روایات شاهنامه فردوسی که کتابت و تصویرگری شاهنامه از زمان مغولان تا عصر صفوی با روی کارآمدن دولت صفوی و رسمیت یافتن مذهب شیعه به‌عنوان مذهب رسمی، تبلیغ و تهییج جامعه در دوران شاه اسماعیل، شاه‌عباس و شاه‌طهماسب توجه به وقایع اسلام، خصوصاً واقعه عاشورا بیش‌تر رونق گرفت. این نوع نقاشی از دوره زندیه و قاجار با ویژگی‌های زیباشناسانه ایرانی-اسلامی و عیارهای بصری و

صحنه‌های گاوکشی میترا بیانگر موضوع گاوکشی است که در مهراب و انتهای غار دیده می‌شود و گاه تصویرهای ترکیبی همراه با قربانی مقدس (تولد میترا از سنگ، گل نیلوفر آبی-لوتوس یا درخت کاج، معجزه میترا و چشمه آب، علائم دوازده‌گانه منطقه البروج، میترا سوار بر مرکب اسبها و ...) ترسیم شده است. همین رویکرد را در صحنه نبرد رستم و دیو در مینیاتورها و نقاشی دوره قاجار شاهد هستیم که موضوع اصلی در مرکز تابلو قرار دارد و اطراف صحنه با پیکرهایی مانند شخص ناظر، رخس (اسب رستم) و در پس‌زمینه طبیعت با آسمان و کوه و درخت احاطه شده است (تصویر ۴).

ترکیب‌بندی دو صحنه قربانی مقدس گاو در نقش برجسته‌های میترای و نبرد رستم و دیو تشابهاتی به جهت ترکیب‌بندی مثلی و طرز قرارگرفتن میترا و رستم در ارتباط با گاو و دیو مشاهده می‌شود.

براساس مشاهدات و تحلیل‌هایی که در جدول صورت گرفته، ویژگی‌های بصری مشترکی در صحنه گاوکشی میترا و نبرد رستم و دیو سفید وجود دارد. نقاش قهوه‌خانه‌ای با تأثیرپذیری از الگوی ترکیب‌بندی و حالت و فرم پیکرها از آثار پیشینان بهره گرفته است؛ بنابراین با توجه به ویژگی‌های این آثار، علاوه بر تشابهات صوری در معنا و محتوای اثر نیز نمایش عناصر خیر و شر در شخصیت‌پردازی نشان داده شده است. حضور موضوع خیر و شر برگرفته از داستان‌های شاهنامه در نقاشی ایرانی با شخصیت میترا به‌مثابه نمادی از جمیع صفات خیر و مثبت مطابقت دارد (جدول ۲).

نتیجه‌گیری

در بررسی و تحلیل موضوع نبرد رستم با دیو سفید و قربانی گاو توسط میترا با استناد به روایات شاهنامه فردوسی و مستندات و شواهد آیین میترای، هم‌چنین تصاویر منتخب از هر دو صحنه و تحلیل تصاویر منتخب معلوم شد که نقاشی

تصویر ۴. در کنار صحنه قربانی گاو میترا سوار بر گردونه چهار اسب خویش به آسمان می‌رود. مأخذ: <https://rasekhoon.net/article/show/1385393>

نگارنده^۳ به‌طور مفصل توضیح داده شده است. براساس مسئله تحقیق از بررسی گروه مذهبی صرف‌نظر کرده و فقط گروه ملی را مورد بررسی و مطالعه قرار خواهیم داد.

در سیر کار نقاشان خیالی‌نگار که خود را نقاش خیالی‌ساز می‌دانستند نه قهوه‌خانه‌ای که نگارنده بارها این را از پدرم حسن اسماعیل‌زاده شنیده بودم که می‌گفت: «هرچه تصویر می‌شود از خیال است». هنرمندان خیالی‌نگار به بعضی از موضوع‌های حماسی و مذهبی علاقه ویژه‌ای داشتند؛ زیرا بیان جوانمردی و پهلوانی و تمامی اخلاقیات ایرانی و اسلامی را در آن متبلور می‌دیدند. یکی از آن موضوع‌ها نبرد رستم و دیو سفید در خان هفتم است که پدرم می‌گفت: «رستم از نظر ما چهره‌ای جوان و ابدی دارد و گرد پیری را نباید نشان داد و یا شکست او را، باید با امید بر پیروزی و شکست‌ناپذیری، جوانمردی و پهلوانی را در حالت و حرکت، نترسی، فداکاری را برای ارزش‌های ملی و اخلاقی و دوری از تاریکی و پلیدی را بیننده نظاره‌گر باشد و در او ببیند».

موضوعات ملی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای: ۱. حماسه‌های پیروزی بر پلیدی (نبرد رستم و دیوان). ۲. تراژدی‌ها (رزم رستم و اسفندیار، رستم و سهراب).

عمده موضوعات در بخش ملی، از اشعار شاهنامه فردوسی برداشت شده است. ابیات شاهنامه برای تصاویر نقاشی و نگارگری به قرون ششم و هفتم هجری بازمی‌گردد و باعث دسته‌بندی این کتاب در بین گونه‌های ادبیات مکتوب شده است. به این معنی که اگر تصویری خاص از شاهنامه طهماسبی و یا اثری با همان عنوان از یک نقاش قهوه‌خانه‌ای را در کنار هم بگذاریم، منبع الهام هر دو اثر، ابیاتی مشخص از شاهنامه فردوسی بوده است.

مطالعه تطبیقی آثار منتخب

در تطبیق صحنه گاوکشی مقدس میترا و نبرد رستم با دیو سفید تشابهاتی به جهت صورت آثار موجود است از جمله ترکیب‌بندی مثلی شکل در غار میترای و غاری که نبرد رستم و دیو در آن روی داده است. برخی از صحنه‌های نبرد رستم و دیو در طبیعت و در دل کوه و دشت به تصویر درآمده که آن‌ها نیز دارای ترکیب‌بندی مثلی هستند.

در نقش قربانی میترا و نبرد رستم، ایزدمهر و رستم پهلوان هر دو دارای کلاه یا پوشش سر هستند. میترا همیشه با کلاه فریجی تصویر شده است. «معمولاً در پیکرنگاری یونان و روم، کلاه فریجی نشانه پارسی (ایرانی) یا اهل آناتولی - شرقی است» (اولانسی، ۱۳۸۷، ۶۱). در بعضی از تصاویر نبرد رستم با دیو سفید، رستم کلاه‌خود تک‌ابلق (مانند اثر قولرآغاسی و بعضی از نگاره‌ها) بر سر دارد. کلاه‌خود رستم بعد از کشتن دیو سفید، به شکل کلاه‌خود نیم‌سر دیو نمایش داده می‌شود.

جدول ۲. بررسی ترکیب‌بندی حالت و فرم پیکره‌ها در صحنه گاوکشی میترا و نبرد رستم و دیو سفید، مأخذ: نگارنده.

وضعیت قرارگیری دست و زانوی میترا بر گاو	قربانی مقدس	
		
وضعیت قرارگیری دست و زانوی رستم بر سینه دیو سفید	نبرد رستم با دیو سفید	
		
		
		
		
صحنه‌های مختلف نبرد رستم با دیو		
		

فهرست منابع

- اولانسی، دیوید. (۱۳۸۷). پژوهشی نو در میتراپرستی: کیهان‌شناسی و نجات و رستگاری در دنیای باستان (ترجمهٔ مریم امینی). تهران: چشمه.
- آزند، یعقوب. (۱۳۸۵). دیوارنگاری در دورهٔ قاجار. هنرهای تجسمی، (۲۵)، ۳۴-۴۱.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۳). منظره‌پردازی در نگارگری ایران. باغ نظر، ۱ (۱)، ۲۵-۳۷.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۵). «پی‌پتا» در مسیحیت و «گاوکشی» مقدس در آیین میترا. هنر و تمدن شرق، ۴(۱۱)، ۱۵-۲۰.
- حسامی، حمیدرضا و شیخی، علیرضا. (۱۴۰۰). سیر تحول دیونگاری در نگارگری ایرانی با تأکید بر شاهنامه‌نگاری از دورهٔ ایلخانی تا پایان دورهٔ قاجار. نگره، ۶۴، ۱۰۵-۱۲۵.
- سیف، هادی. (۱۳۹۲). نقاشی روی کاشی. تهران: سروش (انتشارات صداوسیما).
- مارزلف، اولریش. (۱۳۹۰). تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی (ترجمهٔ شهرزاد مهاجر). تهران: چاپ نظر.
- نیکویی، علی. (۱۳۹۷). گاوکش در اسطورهٔ مهر ایرانی. هنر و تمدن شرق، ۶(۲۲)، ۱۹-۳۰.

قهوه‌خانه‌ای برگرفته از الگوی مشخص آثار پیشینیان در نگارگری ایرانی و برخاسته از ماهیت شاهنامه بوده است. تشابهات صوری در این اثر با صحنهٔ گاوکشی مقدس میترايي نشان داد که در هر دو اثر از نظام ترکیب‌بندی مثلثی استفاده شده، هر دو رویداد در غار بوده و در مورد نبرد رستم گاه دشت و دامنهٔ کوه مدنظر بوده اما هم‌چنان کادر مثلثی به چشم می‌خورد. حالت نشست رستم پهلوان و ایستادن ایزدمهر به‌گونه‌ای غلبهٔ خیر بر شر را نشان می‌دهد. البته طبق روایات متعدد گاو نماد نفس انسان است که قربانی شده تا فرد به رستگاری برسد و از این‌روست که با جاری‌شدن خون گاو حیات در انسان، حیوان و نبات جاری می‌شود.

پی‌نوشت

۱. برای اطلاع بیشتر تر بنگرید به چلیپا، منتشر نشده. دانشکدهٔ هنر، دانشگاه شاهد، تهران‌کاظم. (۰۹۳۱). بررسی تأثیر هنر و ادبیات ملی و مذهبی بر نقاشی خیالی نگاری (قهوه‌خانه‌ای). (رسالهٔ دکتری ن، ایران).
۲. پوششی بود که رستم، پهلوان اسطوره‌ای ایران، در جنگ‌ها بر تن می‌کرد.
۳. برای اطلاع بیشتر تر بنگرید به جوادی، ۱۳۸۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

DOI: 10.22034/BAGH.2023.403188.5400
URL: https://www.bagh-sj.com/article_184500.html

نحوهٔ ارجاع به این مقاله:
چلیپا، کاظم. (۱۴۰۲). مطالعهٔ تطبیقی گاوکشی میترا و نبرد رستم و دیو سفید در نگاره‌های دوران مختلف و نقاشی قهوه‌خانه‌ای. باغ نظر، ۲۰(۱۲۸)، ۵-۱۲.

